על ענווה ועל אצילות הנפש

יש להבין את הענווה כתולדת הפרדוכס הקיומי של האדם. הענווה היא במי שיודע שהוא יוצר ויצור גם יחד. הוא גם המשיג, אך יודע שלא השיג אלא את עצמו, ומחר ישיגוהו אחרים. הוא זה שיודע כי גורל חייו מחייבו לרוץ , אך מבין כי ריצתו היא על סרט נע

ד"ר שלמה פרלה

אם א־לוהים הוא חידה, והבריאה היא חידה, האדם במורכבותו הוא הביטוי הפרדוכסלי של חידות אלה.

ייחודיותו של אדם היא בכוח היצירה של שכלו – שהיא חכמתו, ובמודעותו – עוצמת כוחו כשותף בתהליך הנצחי של הבריאה.

מהותו של אדם היא בהיותו סובייקט המגדיר את המציאות האובייקטיבית, והמשנה אותה תדיר. ממילא הוא גם ער לכוחותיו היצירתיים המתפתחים במהלך חייו, ושאותם אין הוא מגביל לעולם מרצונו. השתכללותו המתמדת של הפרט, ככל שאיננה מוגבלת ע"י גורמים חיצוניים, היא בטבעו. שפינוזה, באתיקה שלו, נותן לכך ביטוי במשפטים הבאים: "כל דבר עד כמה שהוא בפני עצמו, חותר להמשיך בישותו" (ג.6.) ובהמשך: "חתירתו של כל דבר להמשיך בישותו אינה אלא מהותו בפועל של הדבר". (ג.7, מהדורת י.יובל)

החתירה להמשך ישותו של אדם משתקפת בכוח יצירתו, אלא שאין מדובר בכוח יצירה קולקטיבי. היצירה מותנית בתודעת הישג אישית: השכל היוצר אינו מונע מתוך עצמו אלא מתוך יצר ההישגיות שהוא אינדיוידואלי, כפי שהמשך המין הביולוגי אינו מובטח מתוך הכרה פילוסופית אלא מתוך היצר המענג. ממילא, מוצא אתה את הגאווה בנקודת המפגש בין יצר ההישגיות ולבין השכל היוצר. תודעת החשיבות העצמית נלווית למעשה יצירה של האדם, גם בקולקטיב, אך בעיקר כאינדיוידאום. על כך אומר הרמח"ל ב"מסילת ישרים: "הנה החוכמה היא המביאה יותר את האדם לידי התנשאות וגאווה, לפי שכבר היא מעלה שבאדם עצמו, בחלק הנכבד שלו, דהיינו השכל".

והנה, מאידך גיסא, נתבע האדם ע"י צו מוסרי למידת הענווה. אלא שזו עלולה להיפגם ממידת היצירתיות וההישגיות, שכן מידת הענווה יש בה מן הפסיביות , מעין ירידה ממסלול החתירה הנמרצת אל צידי הדרכים. מעין נסיגה מן ההמון האמביציוני הגועש מתוך תחרות מתמדת עם הזולת, אל הפסיביות המלנכולית, אל המעטת הערך העצמית המונעת מבעליה הישגים, אך בה בעת מרחיקה ממנו סכנות התנגשות עם הזולת. כשמביאים תפיסה זו עד אבסורד, היא עלולה אף לשלול את החיים החברתיים והמדיניים. בתקופת הקוסמופוליס של אלכסנדר הגדול התפתחה גישה אתית ע"י קבוצות הקינים, שדוברם העיקרי היה דיוגנס, שלא הסתפק רק בירידה אל צידי דרכים, אלא נסוג אל חיים בתוך חבית מתוך ההכרה האבסורדית שחיי אדם נעלים דווקא כאשר הוא חי חיי כלב.

במסה זו אינני בא לבטל את הפרדוכס, אלא להציע שפרדוכס זה הוא ממרכיבי המהות של סובייקט זה ששמו אדם. שכן אין אדם ראוי לשמו אם אינו מתחבט תדיר בפרדוכס קיומו, ר"ל אם אינו מטלטל בין רגשות מנוגדים, בין נטיות הפכיות, בין דחף היצר להכרת חובה, בין שמיים וארץ.

אמנם, גם במקורות יהודיים וגם בדתות אחרות יש גישות אתיות המשקפות ביטול ערך עצמי. גישות אלה הן שוליות ואינן מהוות אספקלריא לאותנטיות האנושית, שכן על פי גישות אלה מוותר האדם על מצבי קונפליקט, עם עצמו ועם זולתו, ונסוג אל צדי הדרכים. אני מבקש לדבר על ענוותנותו של האדם האותנטי הנאבק ומתלבט ומתייסר, ואשר יש בו גם הכרת ערך עצמית וגם הכרת חובה כלפי זולתו.

במסתו "מעבר לטוב ולרוע" אומר ניטשה: "יש פתגם אצל הסינים, ואמהות מקדימות ומלמדות אותו את ילדיהן Siao־Sin "עשה לבך קטן". זוהי נטייתן העיקרית של ציוויליזציות מאוחרות: אין ספק אצלי שיווני קדום היה מבחין בנו, האירופאים, בראש וראשונה תכונה זו של הקטנה עצמית – וזה בלבד דיו להיותנו לו לזרא" (מהדורת י. אלדר,197).

נבחן את גישת גדול הפילוסופים היוונים, אריסטו. באתיקה הניקומאכית שלו הוא שולל יהירות מצד אחד ושפלות רוח מצד שני, "אף על פי שהללו אינם מזיקים לבריות", והוא מעלה על נס את המושג "גדול נפש", האיש בעל התכונות הטובות המכיר בערכו כפי שהוא. לא פחות ולא יותר. "גדול הנפש הוא קיצוני מבחינת החשבתו את עצמו, ובעל מידה אמצעית מבחינת צדקת החשבתו זו, שכן הוא תובע לעצמו את אשר הוא זכאי לו, והאחרים תובעים לעצמם יותר מדי או פחות מדי". (מהדורת י. ליבס, 95) ולמה הוא זכאי לפי אריסטו? "...בדברנו על "זכרתו" של אדם, המדובר בטובות החיצוניות שהוא זכאי להן; וכגדולה ביותר שבאלה נוכל להגדיר זו שאנו מעניקים אותה לאלים, ושאנשי השם שואפים אליה יותר מכל, והיא הפרס הניתן בעד הנהדרים שבמעשים: הוא הכבוד, שבין הטובות החיצוניות הריהו בלא ספק הגדולה ביותר". (95)

נראים לי דברי אריסטו ברישא שלהם, שהרי פחיתות ערך עצמית עלולה לעוות סטנדרטים מוסריים וחברתיים: אם אדם רואה עצמו ריקן, ואת זולתו מלא, ללא הצדקה אובייקטיבית, עלול לחול פיחות ערך בסטנדרדים אלה, שהרי שיפוט עצמי לקוי מעוות אף את שיפוטו של הזולת: פיחות ערך עצמי, תפחת בערך סטנדרטים הנדרשים מן הזולת או המיוחסים לו.

הרמב"ם, לשיטתו, אף הוא מבקש את שביל הזהב במידות האדם. בעניין הענווה הוא אומר: "מלבוש ת"ח מלבוש נאה ונקי ...ולא ילבש מלבוש מלכים, כגון בגדי זהב וארגמן שהכל מסתכלין בהם, ולא מלבוש עניים שהוא מבזה את לובשיו, אלא בגדים בינוניים ונאים"(דעות ה' ט'). אולם במקום אחר בהלכות דעות אנו מוצאים שהרמב"ם קובע כי בראייתו את עצמו לא יבור לו הפרט דרך אמצעית אלא יטה אל שפלות הרוח: "...שאין דרך הטובה שיהיה אדם עניו בלבד אלא שיהיה שפל רוח ותהיה רוחו נמוכה למאד..." (דעות ב' ג')

משמע מכאן, כי בעוד שהנורמה החברתית הגלויה מחייבת התנהגות בינונית, הפנימיות הסמויה – ראוי לה שתתאפיין בסטנדרטים חמורים יותר. האם מלמדנו הרמב"ם שעל הפרט להעריך עצמו פחות מכפי ערכו? לא. הרמב"ם דורש בחינה־עצמית תמידית, אשר מתוכה יכיר הפרט בערכו אבל על פי פרופורציות מאוזנות שהן פרי הבנתו את מעמדו הקוסמי, כמו גם הבנתו את ערך זולתו.

יש להבין את הענווה כתולדת הפרדוכס הקיומי של האדם. הענווה היא במי שיודע שהוא יוצר ויצור גם יחד. הוא גם המשיג, אך יודע שלא השיג אלא את עצמו, ומחר ישיגוהו אחרים. הוא זה שיודע כי גורל חייו מחייבו לרוץ , אך מבין כי ריצתו היא על סרט נע. הענווה אינה מצב פסיכולוגי אלא מצב קוגניטיבי, כלומר, העניו איננו ענו כי כך ה"פרופיל הפסיכולוגי" שלו; הוא ענו מתוך הבנתו את מעמדו בפני א־לוהיו או בפני גורלו וממילא את מעמדו ביחס לזולתו, ואת מעמד זולתו ביחס אליו. הענו ער לגזרת הפרדוכס הבא לידי ביטוי כה יפה על ידי משורר התהילים: "מה אנוש כי תזכרנו, ובן אדם כי תפקדנו? ותחסרהו מעט מא־לוהים, וכבוד והדר תעטרהו. תמשילהו במעשי ידיך, כל שתה תחת רגליו". (פרק ח') זהו האדם אשר ביצירתו שותף במעשה הבריאה. אך בה בעת "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה" (קל"ט) האדם נתון בכף הא־לוהים, ועל כן על מה יתגאה? הענווה תיוולד מזיווג גאוות היוצר ושפלות הרוח של היצור: ישמח היוצר ביצירתו שמחה מאופקת . שמחה על עצם היצירה. מאופקת – כי יצירתו בבת תחומה היא, ומכל מקום אין הוא ויצירתו כרוכים מעבר לאופק חייו. מידת הענווה אינה גוזרת נזירות נפשית, אלא מצווה על איפוק אומר כבוד. היוצר הענו אינו אוטם אוזניו לתשואות הקהל. מדוע יעשה כן? הרי אם יעשה כן הוא אומר גאווה ולא ענווה. אך בשעה שהוא שומע את התשואות ישים על ליבו כי הללו משבחות סטנדרטים יצירתיים ומאשרות ביטויים של אסתטיקה או של מחשבה נעלה או של כל ביטוי חשוב של מצוינות אנושית, ודעתו תדחה כל ריגשת פיגול כאילו תשואות אלה יש בהן מעין הערצת אליל. הענו האותנטי, בעל כורחו מעריך את יצירתו ואת הישגיו. אין לדרוש ממנו כושר הערכת הזולת אם אין ההוא כשיר להעריך עצמו. הנחתום אינו מעיד על עיסתו, אך אין אוסר עליו להעריך את טיבה. ואם ערבה היא לחיכו ולחיכם של אחרים מדוע יכבוש גאוותו? אך גם יוסיף וישים אל לב כי יש נחתומים אחרים ועיסות אחרות.

הגותו של האינטלקטואל מובילתהו אל שדה־צופים משם רואים דברים שאין רואים מכאן. אך גם ממרום מושבו אין האינטלקטואל, כאחד האדם, מוזמן להביט בפני הטרנסצדנטי. וכל שהוא עושה אינו אלא פרשנות ספקולטיבית לטרנסצנדטי, כנוח עליו רוח האינטלקט, ומדוע זה יתגאה על בני מינו האחרים? מדוע זה יחשוב כי השכינה בכבודה ובעצמה גילתה לו רזי עולם ותעלומות סתרי כל־חי? ישמח האינטלקטואל הענו בהגותו, אך גם ידע להתייחס אליה בקורטוב של ציניות, לפחות בסתר לבו. וממילא ידע גם לשבח את עמיתיו על הישגיהם גם אם הוא חלוק עליהם. שכן אילו היה משבח רק הישגים שהוא מסכים להם , כאילו שבח את עצמו.

הענווה היא יסוד לנפש האצילה, בהרחיקה את האדם מן הבהילות ומן הקנאה הרעה ומן הכזב וגנבת הדעת. בכך היא מעניקה לבעליה תחושת רוגע וחרות מיראת מתחרים פוטנציאליים. הנפש האצילה אינה בהולה על תשואות ועל זכויות, שהרי אלו ואלו דרכם לשעבד את הנפש, והיכן תמצא אצילות משועבדת?

הנפש האצילה תופשת את הכבוד האנושי כנובע מתוך הכרת האדם את חובותיו, ולא מתוך להיטותו אחר זכויותיו, וודאי שלא מתוך ציפייה להערצה מצד אחרים. אין הכוונה לחובות שהן חלק מהנורמות החברתיות או הדתיות, אלא בחובות אינדיווידואליות, ייחודיות, שהפרט מטיל על עצמו מתוך התדיינות מתמדת עם עצמו, ובהכירו שאלו מעלים את דרגת "ארמיותו". הנפש האצילה מקיימת חובות אלו באין רואה, ובאין מעריץ ובלא תשואות, אלא כשהיא בחברת עצמה בלבד. ואלו חובות הן במעשה, הן במחשבה והן ברגש.

לא אסתטיקה ולא פילוסופיה מעלות את הנפש בדרגות האצילות, וודאי שלא תשורות התשואות מיד אחרים. הנפש האצילה היא זו המגישה מנחת שי לעצמה בקיימה חובותיה, ובלשונו של ניטשה:

"הנפש האצילה – יש בה יראת כבוד בפני עצמה".

לזכרה של סגן עדי רוזן שנהרגה בפיגוע בבית ליד, בכ"א שבט, לפני 10 שנים

מירון איזקסון

אבנים

אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת בְּמִדְבַּר הַנֶּגֶב
הֵן מַחֲשָׁבוֹת שֶׁלֹּא הוֹעִילוּ
הִשְׁלִיכוּ עַצְמָן לְהֵרָגַע בַּחוֹל
עַד שֶׁיִּמְרְדוּ בַּמֹּחַ מֵחָדָשׁ.

אֲבָנִים בֵּינוֹנִיּוֹת
בָּאוּ מִקָּהָל אֲשֶׁר שָׁר תְּפִלָּתוֹ
וְלֹא יָדַע מִמִּי בַּחֶדֶר בָּא הַנִּגּוּן,
הַיָּד הִכְּתָה אֶת עַצְמָהּ בַּשֻּׁלְחָן
בִּצְעָקָה שֶׁאִבְּדָה אֶת קוֹלָהּ.

אֲבָנִים קְטַנּוֹת תַּגַּעְנָה לַמִּדְבָּר
שְׂרִידִים מִכַּפָּתַי וּמִמִּשְׁקָפַי
הַמֻּנָּחִים וְנִלְקָחִים מִמֶּנִּי,
כְּמוֹ שָׁעוֹת שֶׁטֶּרֶם בָּחֲרוּ
מַה הַיּוֹם שֶׁיִּקְחוּ לְעַצְמָן.

בבית הכנסת

"הָאִישׁ בַּשּׁוּרָה הָרִאשׁוֹנָה
הוּא שׁוֹפֵט בְּעִיר גְּדוֹלָה וְזָרָה",
הָלַכְתִּי לְמִצְחוֹ לְחַפֵּשׂ חוּטִים וְאָבָק
קֵרַבְתִּי אֶת זִכְרוֹנוֹתַי לְעֵינָיו
חִשַּׁבְתִּי אֶת יְשִׁיבָתוֹ –
שֶׁמָּא תַּבִּיט אֵלַי שְׁפִיטָתוֹ
וְיַנִּיחַ בִּרְצוֹנוֹ לְמַעֲשַׂי.

וּבֵינְתַיִם אֲנִי עַצְמִי בְּשׁוּרָתִי הָאֶמְצָעִית:
בְּכָל פַּעַם שֶׁגּוּפִי נִכְשָׁל
וּבְכָל מָקוֹם שֶׁאִשָּׁה זָרָה מְעוֹרֶרֶת כֹּחָה בַּעֲבוּרִי,
לֹא דְּיוֹקַן אָבִי הַחַי בָּא לְפָנַי
אֶלָּא מַרְאֵה בָּנַי הַמַּזְהִירִים אֶת מֹחִי
שֶׁלְּעוֹלָם לֹא יַנִּיחוּ לוֹ מִפְּסִיקָתָם.